

ANASAY

3 Aylık Ulusal Hakemli - Süreli Dergi -Yıl:4 – Sayı:11- Şubat 2020

koynunda büyüdük

KAYALIK: BİR KARLUK YABGU DEVLETİ BAŞKENTİ
KAYALIK: A CAPITAL OF THE KARLUK YABGHU STATE

DOI: 10.33404/anasay.680323

Çalışma Türü: Araştırma Makalesi / Research Article¹

Mehmet KUTLU*

ÖZ

Kayalık, İpek Yolu üzerinde yer alan Ortaçağ şehirlerinden biridir. Günümüzde Kazakistan'ın Almatı Vilayetine bağlı Sarkand ilçesi sınırları içinde yer almaktadır. Kayalık hem Doğu Yedisu bölgesinin merkezi hem de Karluk Yabgu Devletinin başkenti olması nedeniyle dikkat çekmektedir. Kayalık'ta yürütülen arkeolojik kazılar şehrin mimari dokusunu ana hatlarıyla gözler önüne sermiştir. 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kervansaray, hamam, cami, hankah, türbe, saray ve köşk gibi yapıların inşasıyla Kayalık bir Ortaçağ İslam şehri görünümüne kavuşmuştur. 1998'ten günümüze yürütülen arkeolojik kazılar ve mimari araştırmalar sonucunda özellikle Güneydoğu Kazakistan'da şehirleşme ve İslamlaşma konularında önemli bilgilere ulaşılmıştır. Daha önceleri bölgenin İslamlaşması 14. yüzyılın ortalarına tarihlenmekte iken Kayalık'ta ortaya çıkarılan ulu cami, hankah ve türbeler bu tarihlendirmeyi değiştirmiştir. Karahanlıların İslam'ı resmi din kabul etmesiyle 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hız kazanan İslamlaşmanın Kayalık'ta 12. yüzyılda gerçekleştiği ortaya çıkmıştır. Kayalık'ta yazılan 1281 tarihli ve önde gelen Yesevî şeyhlerinin şeceresini

1- Makale Geliş Tarihi: 27. 01. 2019 Makale Kabul Tarihi: 17. 02. 2020

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, mehmetkutlu@pau.edu.tr **ORCID ID** <http://orcid.org/0000-0002-3075-3965>

içeren “Tarihname” adlı bir el yazması esere göre Kayalık Yesevîliğin en önemli merkezlerinden biridir. Kayalık’ta yapılan kazılarda bu bilgiyi doğrulayan 12. yüzyıla tarihlenen bir hankah ve iki türbe de ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Ortaçağ şehri, Kayalık, şehirleşme, İslamlaşma

ABSTRACT

Kayalik is one of the Medieval cities on Silk Road. It is located within administrative borders of Sarkand District of Almaty Province, Kazakhstan. The city is of great importance both for being a center of Zhetisu Province as well as capital of Karluk Yabghu State. Archaeological excavations conducted in Kayalik revealed the architectural texture of the city. The city obtained appearance of a medieval Islamic city starting from the second half of the 10th century with buildings such as caravanserai, bath (hamam), Great mosque, dervish lodge or khankah, palace, tomb, and mansion. Archaeological excavations which started in 1998 and continue nowadays enabled to achieve significant results specifically regarding the medieval urbanization and Islamization of Southeastern Kazakhstan. Previously the Islamization of the region was dated to the middle of the 14th century, however, discovery of the great mosque, khankah and tomb in Kayalik resulted in review of the dating. It was revealed that Islamization, which gained pace since the second half of the 10th century, established in Kayalik in the 12th century. Kayalık is one of the most important centers of Yeseviye Sufi Order according to the manuscript “Tarihname”, which is considered written in Kayalik in 1281 and contains the genealogy of the prominent Yesevî sheikhs. Khankah and two tombs dating to the 12th century which revealed during excavations confirms the supposition.

Keywords: Kazakhstan, Medieval city, Kayalik, urbanization, Islamization

Kayalık, Kazakistan’ın güneydoğusundaki İli Nehri havzasında ve Acıbulak Çayı’nın kıyısında yer alan önemli bir Ortaçağ şehridir. İpek Yolu üzerinde bulunan Kayalık şehri, Ortaçağ’ın bazı dönemlerinde Karluk Yabgu Devletine başkentlik yapması ve bölgesel idari merkez olmasının (Bosworth 1997: 658) yanı sıra Wilhem von Rubruck gibi bazı Ortaçağ gezginlerin ziyaret duraklarından biri olması nedeniyle dikkat çekmektedir (Ruysbroeckli Willem 2010:159-176). Günümüzde Kazakistan Cumhuriyeti’nin Almatı Vilayetine bağlı Sarkand

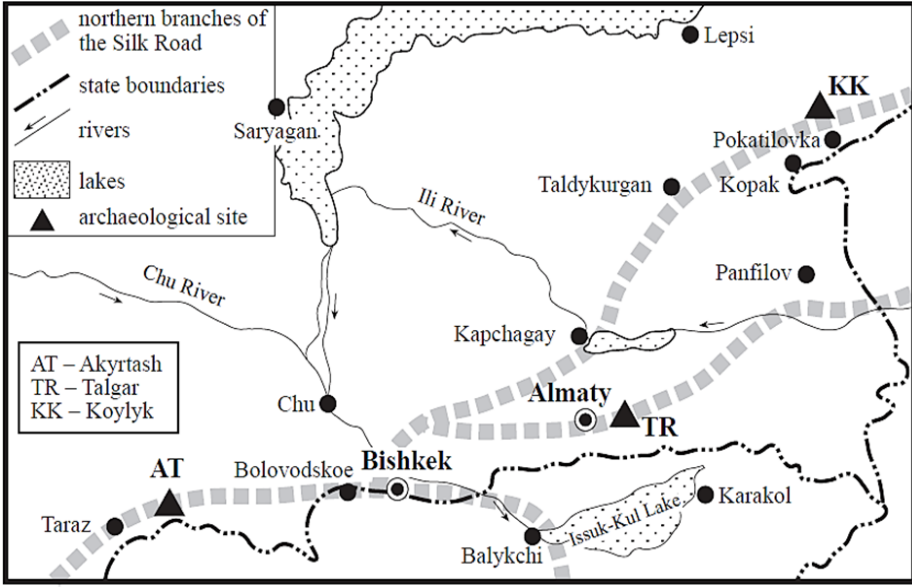

ilçesi idari sınırları içinde yer alan Koylık kasabasında konumlandırılmaktadır. Deniz seviyesinden yaklaşık 597 m yükseklikte olan Koylık, Almatı Vilayeti merkezi olan Taldıkorgan şehrine 193 km, Sarkand ilçe merkezine 42 km ve Almatı şehrine ise 464 km uzaklıktadır. 2014 yılında Kazakistan'daki diğer İpek Yolu şehirleriyle birlikte Kayalık da UNESCO tarafından Dünya Mirası Listesine dâhil edilmiştir.

Arkeolojik kazı araştırmaları yürütülmeden önce K. Hodjikov 1935 yılında Kayalık'ın Köksu nehri kenarındaki şehir kalıntıları olduğunu ileri sürmüştür (Baypakov 1986: 36). Barthold'a (1956: 103) ve Boyle'a göre (1997: 808) ise Kayalık şehrinin Taldıkorgan yakınlarındaki Kapal (Kopal) olabileceğini belirtilirken Bernshtam (1940: 44) ise Köksu nehri civarındaki Dungenne olabileceğini kaydetmiştir. Prof. Dr. Karl M. Baypakov başkanlığında Güney Kazakistan Arkeolojik Ekspedisyonu kapsamında yürütülen arkeolojik kazılar sonucunda Kayalık şehrinin günümüz Koylık kasabasında olduğu kesin olarak ortaya çıkarılmıştır (Baypakov - Voyakin 2007: 96).

Fotoğraf 1: Kayalık şehri kalıntıları (Baypakov 2007).

Harita 1: Yedisu Bölgesinde İpek Yolu ve Ortaçağ Şehirleri (Korjenkov vd, 2003)

Kayalık'taki ilk bilimsel kazılar, 1964'te bazı yapıların mimari plan çizimlerinin yapılabilmesi için başlatılmıştır. Daha sonra 1998 yılına kadar hiç bir çalışma yürütülmemiştir. Prof. Dr. Karl M. Baypakov başkanlığındaki Güney Kazakistan Arkeolojik Ekspedisyonu ekibince başlatılan geniş kapsamlı kazı projesi 1998 yılından günümüze kadar aralıksız sürdürülmektedir. 1998 yılı yürütülen ilk kazılarda bir Budist Tapınağı (Foto. 2) ile bir köşkün kazıları gerçekleştirilmiştir (Kamaldinov 2015: 344-345).

Fotoğraf 2: Kayalık'taki Budist Tapınağı (Baypakov-Voyakin 2007)

1999 ve 2000 yılı kazılarında ise şehrin güney-doğusunda konumlandığı tespit edilen Karluk Yabgu sarayının kazısı yapılmıştır (Kamaldinov 2015: 344-

345). Bu yapıyı “saray” olarak tanımlamaya dayanak olabilecek nitelikte bazı özel üretim eşyalar kazılarda ele geçmiştir. Örneğin “mine” veya “mina” olarak adlandırılan boyaların sır üstüne uygulanması ve fırınlanmasıyla elde edilen parlak renklere ve figürlü bezemelere sahip bir minâi seramik kâse bulunmuştur. Minâi² tekniği yöntem olarak sır içi ve sır üstü çeşitli uygulama aşamalarından oluşmaktadır; parlak ve çok renkli (polikrom) kompozisyonlara ulaşılmasını sağlamaktadır. Bu tür seramikler, 12.-13. yüzyıllarda Rey ve Kaşan gibi şehirlerde yaygın üretilen Büyük Selçuklu seramikleridir. Bazı yayınlarda 1150 ile 1220 yılları arasında üretildiği belirtilen ve bu zaman dilimine tarihlenen figürlü minâi seramikler Moğol İstilasından (1220) sonraki dönemlerde üretilmemiştir (Grube 1976: 195; Watson 2004: 55, 363). Kâsenin iç yüzeyi üzerinde biri atın diğeri kulaklarının uzunluğuyla vurgulanan bir katır veya eşeğin³ sırtında olan iki insan figürünün betimlendiği görülmektedir. At üzerindeki figür büyük ölçüde korunmuş iken diğerk figür tam olarak korunmamıştır. At üzerindeki figürün “Orta Asyalı” yüz ve beden özellikleri gösterdiği; uzun saçlara ve başında bir tür başlık veya “börk”e sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca üzerinde giymiş olduğu kaftan da “Orta Asyalı” kimliğini yansıtmaktadır. Seramiğin kırık olması nedeniyle diğerk figürü detaylı olarak tasvir etmek mümkün değildir (Foto. 3). Başları hale ile çevrelenmiş olan iki figürün arasında sadece gövdesi korunabilen bir hayat ağacı tasvir edilmiştir.

Fotoğraf 3: Sarayda bulunan Büyük Selçuklu figürlü seramiği (Baypakov 2007)

2- Bkz. (Yetkin 1993: 330-331; Watson 2004: 363; Öney-Çobanlı 2007: 11-24; Çeken 2010: 374-379).

3- At, katır ve eşeğin anatomik farkları hakkında bilgi için bkz. (Yılmaz - Ertuğrul 2014: 9-16).

2001 yılında hamam kalıntıları ve şehrin çöküş döneminde (14. y.y. ilk yarısı) inşa edildiği düşünülen bir türbenin kazıları yürütülmüştür. 2002-2003 yıllarındaki çalışmalarda stratigrafik incelemeler ile 1998 yılında kazısı gerçekleştirilen Budist tapınağının (Foto. 2) koruma faaliyetlerine odaklanılmıştır. 2004-2005 yıllarında ise dikdörtgen planlı ve çok destekli Mescid-i Cuma veya Ulu Cami (Foto. 5, 6) ile bir Maniheist tapınağının kazıları yapılmıştır. Ayrıca ön cephe düzeninde pişmiş toprak (terakota) bezeme unsurları ile süslenmiş olan iki türbenin (Kamaldinov 2015: 345) ve bir hankah'ın⁴ kazısı tamamlanmıştır. Bu yapının Türkistan'ın İslamlaşmasında büyük etkisi olduğu belirtilen Yesevîliğe ait olduğu ve Kayalık'ın Yeseviliğin en önemli merkezlerden biri olduğu anlaşılmıştır (Jeleznyakov 2015: 340)

2006 yılında hamamın civarı ve şehristan bölümünün güneybatı kısmı kazılmıştır. Ayrıca şehristan'daki "törtkol"⁵ (kare planlı) bir yapının kazısı tamamlanmıştır. 2014 yılında ise şehristanın güneyi ve büyük bir köşkün kazıları yapılmıştır. (Kamaldinov 2015: 345) Bununla birlikte gümüş ve bakır sikke (Foto. 4) üretimi gerçekleştirilen bir darphaneye ait mimari kalıntılar incelenmiştir (Baypakov - Voyakin 2007: 128-130). Kayalık'taki darphanenin H. 630/ M. 1232 ile H.640 / M. 1242 yılları arasında çok aktif çalıştığı belirtilmektedir (Baypakov - Voyakin 2007: 130).

Fotoğraf 4: Kayalık'ta basılan Karluk Yabgu Devleti Sikkesi (Baypakov 2007)

1912 yılında su kanalı açılırken Kayalık'ta 340 adet sikkeden oluşan bir define ele geçirilmiş ve nümismat R. R. Fasmer tarafından St. Petersburg'daki Hermitage Müzesine ulaştırılmıştır. Bu sikkeler hakkında uzun yıllar hiçbir ça-

4- Hankah ve hangâh terimleri için bkz. (Uludağ 1997: 42-43; Tanman 1997: 43-46; Chabbi 1997: 1025-1026).

5- "Törtkol" plan tipi tabiri ilk olarak Barthold ve Bernştam tarafından yerel halkın adlandırmasından hareketle bilimsel literatürde kullanılmaya başlanmıştır. Sadece şehirler için değil kare planlı yapıları da tanımlamakta tercih edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Barthold 1966: 497; Bernştam 1941:87; Bernştam 1950: 249; Baypakov 1966: 22-65; Baypakov 1978: 96; Eleuov 1999: 360; Akımbek-Şağirbaev 2019: 43-56).

ışma yapılmamıştır. İlk olarak sikkeler 2004 yılında Pavel N. Petrov tarafından incelenmiştir ve değerlendirme sonuçları yayınlanmıştır.⁶ Diğer yandan Gök-türk, Türgeş ve Karahanlı sikkeleri üzerine çalışmalarıyla⁷ tanınan Dr. Gaybul-lah Babayar'ın Fergana, Talas ve Çu vadisi üzerindeki Çaç, Taraz, Otrar gibi şehirlerin sikkeleri üzerinde yoğunlaştığı ancak Kayalık'ta ele geçen sikkelere dair herhangi bir inceleme ve değerlendirmesinin olmadığı görülmektedir.

Kayalık'ta yürütülen arkeolojik kazıların öncelikle Yedisu'nun doğu kısımlarında yer alan İli vadisinde şehirleşmenin anlaşılmasına yönelik çok önemli bilgiler ortaya koymayı amaçladığı vurgulanmaktadır. Ayrıca, Orta-çağ'da İpek yolu ticaretinin boyutlarının anlaşılmasında ve Moğol İstilasası ön-cesi Güneydoğu Kazakistan'daki Kayalık'ta Türk-İslam medeniyetinin mimari anlamda kuruluşunun ortaya çıkarılması da hedeflenmektedir. Ülkemizde ne yazık ki Kayalık şehri hakkında henüz kapsamlı çalışmalar yapılmamıştır. Ka-yalık şehrinden çoğu yayınlarda hiç bahsedilmemekte veya bazı yayınlarda ise sadece adı geçmektedir.⁸ Bunun ötesinde çok az sayıdaki çalışma kapsamında Wilhem von Rubruck'un gezi notlarındaki Kayalık ilgili bölümlerden bahse-dilmektedir.⁹ Çalışmamız Kayalık'taki arkeolojik kazılar ve şehirdeki yapıların mimarisine odaklanan ilk çalışmadır. Kayalık şehri, mimarisi ve yürütülen kazı çalışmaları hakkında genel tanıtım yapmayı amaçlamaktadır.

Kayalık şehri hakkında tarihi kaynaklarda oldukça az bilgi bulunmaktadır. Bilinen en eski kayıt, Moğol İstilasası öncesinde Karluk Yabgusu Arslan Han'ın başkenti olarak tarihi kaynaklarda Kayalık adının geçmesidir (Salman 2001: 509). Kayalık'tan en geniş bahseden tarihi kaynak, Wilhem von Rubruck'tur. 1253 yılında Moğol Hanı Mengü'yü ziyaret etmek üzere Avrupa'dan yola çı-kan Wilhem von Rubruck Kayalık şehrinde 12 gün kalmış; ilginç yorum ve gözlemlerini gezi notlarına kaydetmiştir (Ruysbroeckli Willem 2010: 159-176). Wilhem'in Kayalık'taki çok kültürlü ve çok dinli yaşam hakkındaki gezi notları, birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir.

Kazakistan'ın Doğu Yedisu bölgesinin veya İli vadisinin şehirleşmesi Göktürk döneminde başlayıp asıl gelişmesini İpek yolunun canlanmasıyla ger-çekleştirmiştir. Özellikle 751 yılında Talas Savaşında Çin yayılmacılığına karşı

6- Bkz. (Petrov 2006: 19-22; Baypakov-Petrov 2007: 14-21).

7- Bkz. (Babayarov 2007; Babayarov 2019: 300-322).

8- Bkz. (Cezar 1977; Sümer 1984; Ögel 1984; Kara 2009)

9- Bkz. (Sümer 1993: 66-68; Kazakistan İlimler Akademisi 2013: 125-126; Mustafayev 2014: 38; Kara 2018: 229).

Arap İslam ordusuyla Karluklar arasında yapılan ittifak Orta Asya'nın hızlı şekilde İslam kültür ve medeniyetinin etkilerine açılmasına neden olmuştur (Taşağıl 2010: 501). İpek Yolu'nun canlanmasıyla Ortadoğu ile Orta Asya arasında ilişkiler güçlenmiş, şehirleşme ve İslamlaşma süreçleri ivme kazanmıştır (Lombard 1975: 10; Golden 2014: 226-227). Bu dönem 8. yüzyılın ikinci yarısından 13. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür. İli vadisinde ve Orta Kazakistan'da yeni şehirleşme dokusu oluşmuş ve Talhir (Talgar), Kayalık, İki-Oğuz, Balac ve Usbanikent şehirleri kurulmuştur (Baypakov 1986: 132). Ortaçağ'da (7.-14. y.y.) İli havzasında sayıları 70'i aşan sayıda şehir kurulduğu ve bunların arasındaki en büyük şehrinin Kayalık olduğu belirtilmektedir (Baypakov - Voyakin 2007: 97; Korjenkov vd, 2003: 245).

Fotoğraf 5: Kayalık'taki Mescid-i Cuma (Baypakov 2007)

Kayalık şehrindeki arkeolojik çalışmaların ortaya koyduğu sonuçlar Orta Asya Türk-İslam şehirlerinin bazı ortak özelliklerine de ışık tutmaktadır. Ortaçağ'da Orta Asya Türk şehirlerinde İslam'ın toplumsal yapıda yer edinmesinin bir sonucu olarak camiler mimaride ön plana çıkmaya başlamıştır (Foto 5). Örneğin Makdisi, İsficab (Çimkent, Kazakistan) yöresindeki büyük şehirlerden bahsederken şehrin mimarisinin ana unsuru olarak camilerin varlığını vurgulamaktadır (Volin 1960: 81-82). Ayrıca İbn Havkal, 10. yüzyılda Seyhun nehri kenarındaki bulunan Sütken'teki büyük bir camiden bahseder ve bu ca-

midde İslamiyet’i kabul eden Oğuz ve Karluk boylarından Türklerin toplandığını belirtmektedir.¹⁰ Bununla birlikte şehirlerde tekke veya zaviyeler ile türbeler de inşa edilmiş ve daha sonra bu yapıların etraflarında Müslüman mezarlarından meydana gelen hazireler oluşmaya başlamıştır. Kayalık’taki türbeler ve etrafındaki hazireler bunun en iyi örneklerinden biridir (Baypakov-Voyakin 2007: 125-126).

Hem Ulu Camisi, hankah ve türbeleriyle hem de hamamıyla Kayalık’ın tam anlamıyla bir Ortaçağ Türk-İslam şehri niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır. (Bkz. Foto. 8) Kazıları devam etmekte olan Kayalık Ulu Camisinin, ilk verilere göre dikdörtgen planlı, ahşap direkli ve ahşap örtüye sahip olduğu anlaşılmıştır. Karl M. Baypakov’a göre (2007: 124) Kayalık Ulu Camisi bu plan özellikleriyle Kazakistan’daki Keder, Harezm’deki Kavat-Kala camileri ile Anadolu’daki Konya, Afyon, Erzurum, Sivas ve Niksar’daki Selçuklu dönemi camileriyle benzerdir. Orta Asya’daki camiler hakkında çalışmalarıyla tanınan İbrahim Çeşmeli (2007: 317) ise Türkistan’daki çok destekli camilere örnek olarak Kazakistan’dan Akırtas, Keder ve Örnek Ulu Camilerini, Özbekistan’dan Kavat-kala ve Sapol Tepe Ulu Camilerini vermiştir. Bu çalışmada Kayalık’tan ve Ulu Camisinden bahsedilmemektedir.

Fotoğraf 6: Kayalık’taki türbeye ait kufi yazılı plaka (Baypakov 2007)

10- (Volin-Romaskeviç-Yakubovski 1939: 44-184).

Kayalık'ta kazılar sonucu tespit edilen hankahın, Orta Asya'da İslam'ın yayılmasında etkili olan Yesevilik ile bağlantılı olduğu belirtilmektedir. Hoca Ahmed Yesevi tarafından Yesi'de (Türkistan) kurulduğu belirtilen Yeseviliğin önde gelen şeyhlerine ait şecereleri içeren "Tarihname" adlı 5 ciltlik bir el yazma eser bulunmuştur. Bu el yazma eserin beş cildinden birinin başlığının "Kayalık" olduğu ve yazılış tarihi 1281 olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca el yazma eserdeki ifadelerle göre Hoca Ahmed Yesevî'nin torunu Ahmet Hoca Ata tarafından Kayalık'taki Yesevi Hankahı'nın kurulduğu belirtilmektedir (Jeleznyakov 2015: 340). Buradan hareketle Yeseviliğin en büyük merkezlerinden birinin 12. yüzyıldan itibaren Kayalık olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Kazı çalışmalarında Kayalık'ta birbirine bitişik iki türbe bulunmuştur. Bu türbelerden birinde pişmiş topraktan yapılmış (terakota) bir plakanın üzerinde bitkisel kompozisyonlar ve kufî yazı kuşakları bulunduğu görülmüştür (Foto. 10). Benzer örneklerin Özkend'deki 11.-12. yüzyıllara tarihlenen Karahanlı hanedan üyelerine ait türbelerde olduğu belirtilmektedir. (Baypakov - Voyakin 2007: 125) Bu benzerlikten hareketle Kayalık'taki türbelerin 12.-13. Yüzyıla tarihlendirilmesi mümkündür.

Fotoğraf 7: Kayalık'taki Hamam (K.M. Baypakov 2007)

Ayrıca İslam'da günlük ibadetlerin ön şartı olarak vurgulan temizliğin sağlanmasına yönelik hamamlar inşa edilmektedir. Anadolu Selçuklu döneminde yaygın görülen dört eyvanlı, merkezi planlı ve halvet hücreli hamamların benzerlerine Kayalık dışındaki diğer Orta Asya Türk-İslam şehirlerinde de rastlanmaktadır. Arkeolojik kazılar sayesinde bu dönemde Güney Kazakistan'da

varlık gösteren Çu vadisindeki Taraz, Otrar ve Aktöbe gibi büyük şehirlerde onlarca hamamın olduğu anlaşılmaktadır.¹¹ Kayalık'ta yürütülen kazılarda da zeminleri tuğla döşenmiş, tüteklik ve sıcak su tesisatı dışında kanalizasyon sistemine sahip olduğu anlaşılan önemli bir hamam yapısı ortaya çıkarılmıştır (Foto. 4).

Diğer taraftan Kazakistan'daki Ortaçağ şehirlerinin planlarında ve mimarisinde bir takım benzerliğin yanı sıra farklılıklar da mevcuttur. Sovyet ve Kazak araştırmacıların tanımlamalara göre Çu ve Talas Vadisi'nde "uzun surlarla çevrili şehirler" baskın iken¹² İli Vadisi'nde "törtkol"¹³ olarak adlandırılan kare planlı şehirler karakteristiktir (Baypakov 1978: 96).

Ne yazık ki Kazakistan'ın şehircilik açısından Göktürklerle başlayan Karahanlı ve Karluk Yabgu Devletinde ulaşılan en parlak dönemi, Moğol İstilasası ile sona ermiştir. Moğollar tarafından birçok şehir yağmalanmış, yakılıp yıkılmış, zulümden dolayı hem kır hem kent nüfusu çok büyük ölçüde azalmıştır (Korjenkov vd: 253-254). Birçok küçük ve orta büyüklükteki şehirlerin yanı sıra Taraz, Almatı, Talgar ve Kayalık gibi önemli ve büyük şehirler dahi haritadan silinmiştir (Barisitz 2017: 115). Talgar, Kayalık ve Akırtas gibi şehirlerde yapılan jeolojik araştırma ve incelemeler, sismik yer hareketleri ve depremlerin de Güney Kazakistan'daki şehirleşme üzerinde olumsuz etkileri olduğuna dair sonuçlar vermiştir.¹⁴ Ancak 14. yüzyılın ilk yarısında küçük ve orta büyüklükteki şehirlerin yanı sıra Taraz, Talgar, Kayalık gibi birçok büyük şehrin de haritadan silinmesinde Moğol tahribatının boyutu ve etkisinin çok büyük derecede olduğu ifade edilmektedir (Korjenkov vd, 2003: 253-254). Moğol İstilasası öncesinde bölgesel merkezler haline gelen kentlerin bozkırla kurulan ekonomik, sosyal ve kültürel bağları büyük darbe yediği için tekrar bu sosyo-ekonomik düzen ve refah kurulamamıştır. Ne Cengiz Han ve halefleri ne de Türkistan Hanlıkları, Kazakistan coğrafyasının özellikle Karluk-Karahanlı döneminde elde ettiği gerek şehirleşme gerekse İslamlaşma yönündeki kazanımlarını geriye getirememiştir. Örneğin 14. yüzyılın ilk yarısında İli vadisinde sayıları 70'i aşan küçük ve orta büyüklükteki şehirlerle birlikte bölgesel merkez ve başkent olan Kayalık dahi

11- Bkz. (Baypakov 2012: 37-56).

12- Bkz. (Kojemyako 1959: 184; Nurjanov 2011: 134-138).

13- Bkz. (Barthold 1966: 497; Bernştam 1941: 87; Bernştam 1950: 249; Baypakov 1966: 22-65; Baypakov 1978: 96; Eleuov 1999: 360; Akımbek-Şağırbaev 2019: 43-56).

14- Bkz. (Korjenkov vd. 2003: 241-261).

tamamen haritadan silinmiş; bölgede şehirleşme olgusunun tekrar ortaya çıkışı anlamında 20. yüzyılın ortalarına kadar gelişme olamamıştır.

Harita 2: 11. Yüzyılda Orta Asya ve Karahanlılar (Bregel 2003)

Karl M. Baypakov'a göre 11-12. yüzyıllarda Kayalık Karahanlı devletinin himayesindeki Karluk beyliğinin başkenti olmuştur. Daha sonra Çağatay Ulusu döneminde de önemli bir ticari ve bölgesel merkez olarak 14. yüzyılın ilk yarısına kadar varlığını sürdürmüştür (Baypakov 2012: 17).

Topografik incelemelere göre Kayalık, *iç kale*, *şehristan* ve *ribat* gibi üç ana bölümden oluşmaktadır ve oldukça kalın kerpiç sur duvarlarıyla tahkim edilmiştir. Bu özellikler Kazakistan'ın ortaçağ şehirlerinin genel karakteristiğini yansıtmaktadır (Baypakov 2013: 292). Düzgün olmayan dikdörtgen planlı sur duvarları 90 hektarlık alana yayılan şehristan ve ribatın bir kısmını içine almaktadır. Kerpiç sur duvarlarının büyük kısmı yıkılmış ve tahrip edilmiştir. Ancak yıkılan sur duvarlarının günümüzde 11 m. ile 13 m. arasında genişliğe yayılmış olması, surların oldukça kalın olduğunu göstermektedir. Yine yıkılmış surların tespit edilen yüksekliği 2,00-2,50 m. civarındadır (Baypakov - Voyakin 2007: 98-100). Şehrin etrafını çeviren surlar üzerinde her 30 m. ile 45 m. ara ile birer silindirik gövdeli ve daire kesitli kulelere yer verilmiştir. Bu kulelerin yaklaşık

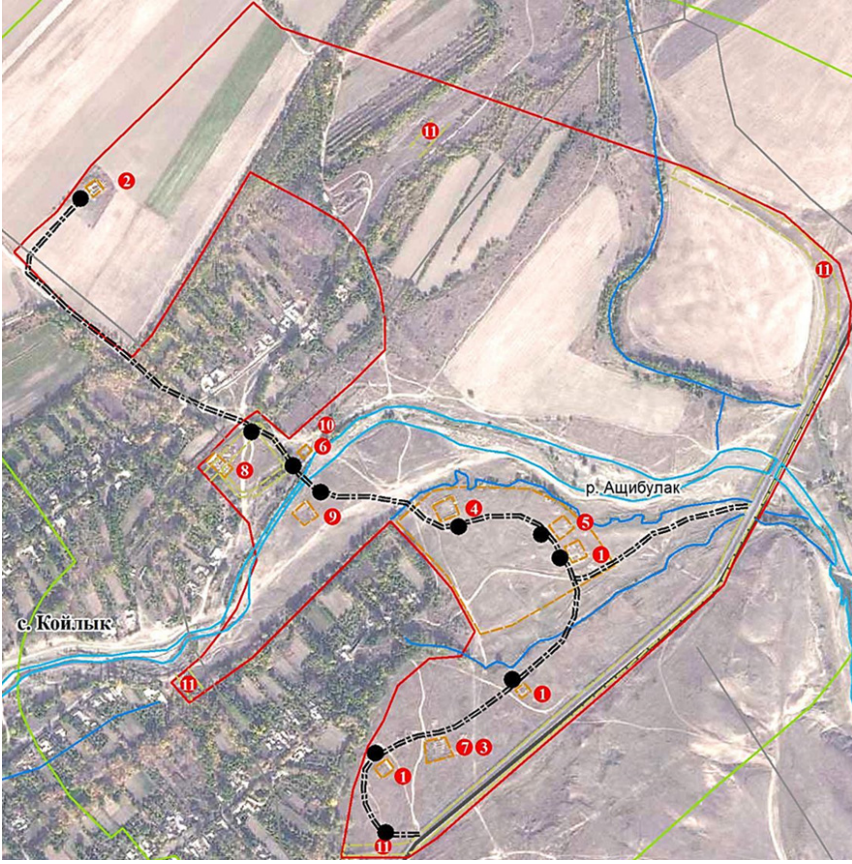
6-8 m yüksekliğe ulaşabileceği öngörülmektedir (Korjenkov vd 2003: 245).

Şehrin kuzeydoğu-güneybatı eksenindeki uzunluğu 1290 m. iken kuzeybatı-güneydoğu doğrultusundaki uzunluğu 840 metredir. Bununla birlikte sur duvarın dışında, genişliği 10-17 metre arasında değişen ve derinliği 1-2 m. olan savunma amacına yönelik yapılmış bir hendek saptanmıştır (Baypakov - Voyakin 2007: 98-100).

Fotoğraf 8: Kayalık şehrinin topografik haritası (Baypakov 2007).

Şehrin güneydoğusundaki surların üzerinden Sovyet döneminde Sarkand-Üç Aral karayolu geçirilmiştir. Surlar yola dolgu malzemesi olarak kullanılmış ve bu nedenle günümüze kadar tahribata uğratılmıştır. Yol çalışmalarının olumsuz etkilerine rağmen sur duvarlarının hala 1,20-1,60 m. yüksekliğe sahip olduğu tespit edilmiştir. Şehir surlarının doğu bölümü de yine neredeyse hiç korunmamıştır. Surların kuzeydoğu bölümünün bir kısmı ise Sovyet döneminde greyderle yıkılarak yakınlardaki bir çiftliğe giden yolun açılması için yok edilmiştir. Surun diğer bir kısmının ise kazıların başladığı dönemde bile tarla olarak sürülmekte olduğu belirtilmektedir. Buradaki surun yüksekliği 0,80 m. yi aşmamaktadır (Baypakov - Voyakin 2007: 98-100).

Fotoğraf 9: Kayalık Şehir planı, (Kazakistan Kültür ve Spor Bakanlığı, 2015, 17)

Ortaçağ saray ve köşkları 12–14. yy. (3 adet)	1
Buddist tapınağı 13–14. yy.	2
Hamam 11-12. yy.	3
Ulu Cami 12. yy.	4
Hankah 12. yy	5
Türbeler 12–14. yy.	6
Maniheist tapınağı 12–14. yy	7
Soğd mahallesi 12–14. yy.	8
Kervansaray 10–12. yy.	9
Türbe 18. yy.	10
Sur Duvarı	11

Karl M. Baypakov (2007, 18-19) Kayalık'taki yerleşimin tabakalaşmasını (stratigrafi) 7. yüzyıl ile 17. yüzyıl arasına tarihlendirmektedir (Baypakov-Voyakin 2007: 18-19). Ancak yapılan araştırmalara göre Kayalık şehri 14. yüzyılın ilk yarısında Moğol tahribatı nedeniyle haritadan silinmiştir (Korjenkov vd. 2003: 254). Buradaki farklılık şehrin tabakalaşmasında 14. yüzyıl ile 17. yüzyıl arasında materyal kültür bağlamında çok fark gözlenmemesinden kaynaklanmış olmalıdır. Kanaatimce Kayalık'ın geç dönemleri 14. ortalarında yüzyılda son bulmaktadır.

Kayalık'taki arkeolojik bulgular, Göktürk Kağanlığı döneminde Orta Asya'da İpek Yolu'nun canlanmasıyla şehirleşmenin ivme kazandığını gösteren bilgilerle bağdaşmaktadır. Özellikle Fergana bölgesinde şehirleşmenin erken evrelerinin anlaşılmasına göçebelerle yerleşikler arasındaki ilişkilerin önemini vurgulayan bazı çalışmalar mevcuttur.¹⁵ Ancak Fergana ile İli havzasının gerek coğrafi ve iklim koşulları gerekse sosyo-ekonomik özellikleri çok büyük farklılıklar göstermektedir. Dolayısıyla aralarında yaklaşık en az 1200 km mesafe bulunan Fergana ve İli bölgelerinde yaşanan şehirleşme olguları farklıdır. Göktürk Döneminde İli bölgesi, Fergana gibi Soğdların yoğun yaşadığı bir bölge değildir. İli Bölgesinden Batı Altaylara kadar olan geniş bölgeye Karlukların hâkim olduğu bilinmektedir. Hatta Kayalık'ın tamamen Karluk Türkleri tarafından kurulmuş bir şehir olabileceği belirtilmektedir (Sümer 1993: 67).

İli havzasının şehirleşmesi Fergana'dan ziyade Yedisu bölgesine dâhil şehirler ile birlikte ele alınmalıdır. Bu bağlamda Yedisu Şehirleri başlığını taşıyan ancak içerik olarak sadece günümüzdeki Kırgızistan sınırları içinde yer alan bazı Yedisu şehirlerine odaklanan bir çalışma bulunmaktadır.¹⁶ Ancak tarihi ve coğrafi olarak günümüzde Kazakistan sınırları içinde kalan Yedisu'nun %70-80'ini ise kapsamamaktadır. Bu nedenle Yedisu'nun şehirleşme süreçlerini ortaya çıkarmak için bölgede uzun yıllardır birçok Ortaçağ şehrinin kazısını yürüten Prof. Dr. Karl M. Baypakov'un 1963'ten 2018'e kadar 55 yıl boyunca yapmış olduğu çalışmaların yeri emsalsiz öneme sahiptir. Bununla birlikte Kayalık'ın şehirleşme özelliklerinin tam olarak ortaya konulması ve Orta Asya Türk şehirciliği bağlamındaki yerinin tespiti daha uzun yıllar gerektiren arkeolojik kazı çalışmalarından tamamlanmasıyla elde edilecek sonuçlarla mümkün olabilecektir.

15- Bkz. (Özgül - Ceylan 2019: 472-495).

16- Bkz. (Yılmaz 2016: 54-78).

Bilinen en eski tarihi kaynaklarda Karlukların iki kol halinde bulunduğu belirtilmektedir. Bunlardan ilki Ötüken bölgesindeki Karluklar diğeri ise Altay Dağları'nın batısından Kara İrtiş nehri havzası ve Tarbagatay bölgesinden başlayarak Tanrı Dağlarının kuzeyine kadar uzanan geniş bölgede etkin olan Karluklardır. Altay Dağlarının doğusuna Göktürk Devletinin ve daha sonra Uygurlar ve Kırgızların hâkim olması bu yöredeki Karluklara rahat ortam sağlamamıştır. Diğer taraftan Yedisu'nun batısında ise Batı Göktürk Devleti ve Türgeşlerin hâkim olması Karluklara uzun süre bağımsızlık şansı vermemiştir. Böylesi koşullar, diğer siyasi oluşumlara ve tehditlerine göre Karlukların ilk başkentinin daha güvenli gördükleri Kayalık'ta olmasını zorunlu kılmaktadır. Bu düşüncemizi destekleyen Talas Omarbekov (2019: 31) Kayalık'ın Karlukların ilk başkenti olduğu belirtmektedir. Ayrıca Bosworth (1997: 658-659) da Almalığ¹⁷ (Kulca) ve Kayalık'ın Karlukların en eski veya ilk merkezleri olduğunu belirtmektedir.

Stratejik açıdan İpek Yolu üzerinde yer almayan Tarbagatay'ın gerek kuzey- güney gerekse doğu-batı doğrultusunda göçebe topluluklar için geçiş güzergâhı niteliğindeki bir bölge olması nedeniyle doğudaki tehditlerden yeterince güvenli olmadığı düşünülmüş olmalıdır. Batıdaki Türgeş ve Batı Göktürk Devletinin başkentleri ise Yedisu'nun batı ve güney kısmındaki Talas, Suyab, Balasagun gibi şehirlerdir. Kayalık hem doğudaki hem de batıdaki devletlerin ve toplulukların tehditlerinden yeterince uzakta konumlanmıştır. Kayalık'a Talas (Taraz'dan) yaklaşık 950 km, Suyab ve Balasagun ise yaklaşık 740 km. uzaklıktadır. Kayalık, Zaysan Gölüne ve Kazakistan'daki Tarbagatay'ın idari merkezi Aksuat'a da yaklaşık 550 km mesafededir. İpek yolu üzerinde olmasının yanı sıra İli vadisinin sulanabilir verimli arazilerine de sahip olmasının Kayalık'ın başkent olarak belirlenmesinde etkili olmuştur. Bununla birlikte Balkaş gölünün Kayalık'ı kuzey ve kuzey batı yönlerden gelecek tehditlere karşı koruyan doğal bir kalkan oluşu, Kayalık'ın stratejik açıdan konumunu güçlendiren faktörlerdendir.

Türgeş Devletinin yıkılmasıyla Talas, Suyab, Balasagun gibi önemli şehirlerin Karluklar tarafından ele geçirildiği kaydedilmektedir. Böylece 8. yüzyılın ortalarından itibaren Karluk Devletinin başkentinin Balasagun yakınlarındaki Kara Ordu'ya taşındığı belirtilmektedir (Salman 2001: 509). Bu nedenle Kayalık, Karlukların bölgesel merkezlerinden veya ikinci derecede başkentlerinden biri konumuna düşmüş olmalıdır. Ancak 840 yılında Uygur Kağanlığının

17- Bkz. (Esin 1989:506).

yıkılmasıyla birlikte Göktürklerin varisi oldukları iddiasıyla Karluk Kağanlığı, Türk Hakanlığı (Karahanlı) devletine dönüşmüştür. Karahanlı devletinin İslami karakter kazanması Karluklar ile Karahanlı idarecileri arasındaki ilişkileri değiştirmiştir. (Bosworth 1997: 658) Karahanlı Devleti içinde önceleri kendilerini devletin asli unsuru olduklarını düşünen Karluklarda artık İslami devlet yapısı içinde kendilerine yeterli değer ve konumun verilmediğine yönelik bir algının doğmuş olmalıdır. Karluklar, Müslüman olmalarına rağmen Karahanlı idareci ve memurlarının zulmünden yoğun şikâyetlerine rağmen bir sonuç alamamaları nedeniyle Kara Hitaylardan yardım istemişler defalarca isyan etmişlerdir. Bu durum gerek Buhara, Semerkand ve Harezm bölgelerinde isyan eden Karlukların tavrından gerekse tarihi kaynaklarda bahsi geçen Yedisu bölgesinde bağımsız bir Karluk beyliği veya devletinin yeniden ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Karlukların Müslüman olmalarıyla Türkmen adını aldıkları ve büyük çoğunluğunun 11. yüzyılda tamamen yerleşik hayata geçtikleri belirtilmektedir (Sümer 1993: 66).

Kara Hitayların Orta Asya'ya nüfuzu sırasında bağlılık bildiren Kayalık merkezli Karluk Yabgu Devleti ve Karluklar 1141 yılında Katvan Savaşında Büyük Selçuklu ve Karahanlılara karşı Kara Hitayların yanında yer almıştır. Kara Hitay hâkimiyetini tanımak zorunda kalan Karahanlı hükümdarlarıyla gerek Karluk Yabgu Devletinin çatışmaları gerekse Buhara, Semerkand ve Harezm bölgelerindeki Karlukların Karahanlı idaresine karşı isyanları kesilmemiştir (Sümer 1993: 66; Bosworth 1997: 658-659; Salman 2001: 509-510).

Kara Hitayların hâkimiyetini tanıyan Yedisu Karluk Yabgu Devleti'nin başında Arslan Han bulunduğu belirtilmektedir (Barthold 1956:103; Boyle 1997: 808). Kara Hitaylarla birlikte hareket eden Karluklar Orta Asya'nın asıl hâkimi durumuna gelmişlerdir. Karlukların çok güçlendiğinin farkında olan ve onların gücünden çekinen Kara Hitay Gürkan'ı Yelü Zhilugu, Arslan Hanı ortadan kaldırmak için fırsat kollamaktadır. Gürkan, Arslan Han'ı Müslüman olduğunu bilmesine rağmen Doğu Türkistan'daki Müslümanlara karşı yapılan seferlere katılmaya mecbur ederek isyan etmesini sağlamayı ve ortadan kaldırmayı istemektedir. Kara Hitayların önde gelen yöneticilerden Tayangu, 1205 yılında Arslan Han'a intihar etmesini ve yerini oğullarına bırakmasını yoksa Kara Hitay hükümdarının hem kendisini hem de ailesini katledeceğini haber vermiştir. Bunun üzerine Arslan Han'ın intihar ettiği ve yerine oğlu II. Arslan Han'ın Karluk Yabgu Devletinin başına geçtiği bildirilmektedir. Ancak Kara Hitay Gür-

kan'ına duyduğu nefretten dolayı II. Arslan Han'ın Cengiz Han'a 1206 yılında bağılılığını bildirdiği belirtilmektedir. Cengiz Han tarafından II. Arslan Han'a "Sartaktai" unvanı verildiği ifade edilmektedir. Cengiz Han'ın Harzemşahlar üzerine yaptığı sefere II. Arslan Han'ın da katıldığı tarihi kaynaklarda geçmektedir. 13. Yüzyılın ortalarında Büyük Moğol Hanı Mengü, Kayalık'ın Kaydu'ya bırakılması karşılığında Sartaktai II. Arslan Han'ın oğullarından birine Fergana'daki Özkend'in yönetimini verdiği kaydedilmektedir (Barthold 1956: 103; Boyle 1997: 808).

Gerek Kara Hitaylar gerekse Cengiz Han İmparatorluğunun ilk dönemlerinde Karluk Yabgu Devletinin bu güçlerle iyi ilişkiler içinde olması nedeniyle önemini koruyan Kayalık, daha sonraki dönemde gerek Moğol hanedan üyeleri ve ordularının aralarındaki mücadeleler ve gerekse yağmalar nedeniyle yıkılmıştır. Arkeolojik veriler ışığında Kayalık'ın 14. yüzyılın ilk yarısında büyük ölçüde tahrip olduğu tespit edilmiştir (Korjenkov vd. 2003: 254).

SONUÇ

Prof. Dr. Karl M. Baypakov başkanlığında yürütülen kazılar sonucunda önemli bir Ortaçağ şehri olan Kayalık'ın yeri kesin olarak tespit edilmiştir. Kayalık'taki kazı çalışmalarının sonucunda Doğu Yedisu bölgesi ve İli havzasının şehirleşme sürecinde geçirdiği aşamaların anlaşılması yönünde önemli bilgilere ulaşılmıştır. Ancak Kayalık'taki şehirleşme ve Kayalık'ın Orta Asya Türk Şehirleri arasındaki yerinin ve öneminin tespiti için uzun yıllar sürecek kazılara ihtiyaç vardır. Kayalık'ta ortaya çıkarılan Ulu Cami, hankah, iki türbe ve hamam yapıları, Doğu Yedisu'nun İslamlaşmasının daha önce düşünülenin aksine 14. yüzyılda değil; 12. yüzyılda gerçekleştiğini ortaya çıkarmıştır. Bu çalışma Kayalık şehrinde yürütülen arkeolojik kazıların sonuçları ve ortaya çıkarılan mimari dokunun genel olarak tanıtılmasını amaçlamaktadır. Ülkemizde sadece Wilhem von Rubruck'un gezi notlarında geçen bilgiler bağlamda bilinen Kayalık'ta yürütülen arkeolojik kazıların sonuçları bilinmemektedir. Rubruck'un gezi notlarındaki ifadeler nedeniyle çok kültürlü ve çok dinli bir İpek Yolu şehri olarak bilinen Kayalık şehrinin İslami karakteri ve mimari dokusu yurtdışında yapılan çalışmalarda genelde arka planda kalmıştır. Kazılarda ortaya çıkarılan Ulu cami, hankah, hamam ve türbeler gibi yapıların mimari özellikleri bağlamında Kayalık'ın Türkistan'dan Anadolu'ya kadar uzanan oldukça geniş bir coğrafyada varlık gösteren Türk-İslam medeniyetinin bir temsilcisi olduğu söylenebilir. Özellikle ahşap direkli Ulu Camisi ile dört eyvanlı ve halvet hücreli merkezi planlı hamamı, Kayalık'ın Anadolu'daki Selçuklu şehirleriyle ortak bir mimari ve kültürel zemini paylaştığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

AKIMBEK, Eralı- ŞAĞIRBAEV, Mambet (2019), “Şu-Talas Ömirlerindeki ortağasırlık törtkülderin zerttelu tarihi”, *Kazakstan Arheologiyası*, 1/1: 43-56.

BABAYAR, Gaybullah (2007), *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalođu*. Ankara: TİKA Yayınları.

BABAYAR, Gaybullah (2019), “Karahanlı Hakanlığı Sikkelerinde Görülen Bazı Eski Türkçe Ünvanlar ve Onların Menşei Üzerine”, *Kırgız Tarihinin Güncel Meseleleri: Dünü, Bugünü ve Geleceđi*, Bişkek: Global Print Basmakanası. 300-322.

BARİSİTZ, Stephan (2017), *Central Asia and the Silk Road: Economic Rise and Decline over Several Millennia*, Cham: Springer.

BARTHOLD, Vasilij Vilademiroviç (1956), *Four Studies on the History of Central Asia*, (çev. T. Minorsky), Leiden: E.J. Brill.

BARTHOLD, Vasilij Vilademiroviç (1966), *Otchet o poyezdke v Srednyuyu Aziyu s nauchnoi tsel'yu v 1893- 1894*, Moskva: Nauka.

BAYPAKOV, Karl M. (1966), *Srednevekovie goroda i poseleniya Semireç'ya (VI-XII v.v.)*, avtoref. dis. kand. ist. nauk. Alma-Ata

BAYPAKOV, Karl M. (1978), “Gorodişa tipa «tortkul'»” *Arkheologicheskiye pamyatniki Kazakhstana*. Alma-Ata.

BAYPAKOV, Karl M. (1986), *Srednevekovaya i gorodskaya kultura Yujnogo Kazakhstana i Semireçya (VI nachalo XIII veka)*, Alma-Ata: Nauka.

BAYPAKOV, Karl M. (1993), *Puteşestviye v Vostoçnyye Strany Plano Karpini i Gilyoma de Rubruka*, Almatı.

BAYPAKOV, Karl M. (2012), *İslamskaya Arheologičeskaya arhitektura i arheologiya Kazakhstana*, Almatı,

BAYPAKOV, Karl M. (2013), *Drevnyya i srednevekovaya urbanizatsiya Kazakhstana*, Almatı: A. Margulan Atındağı Arkeologiya İnstitutı.

BAYPAKOV, Karl M – Petrov, Pavel N. (2007), “Kayalyk - Gorod Velikođ Mongol'skoj imperii (numizmatičeskij i arheologičeskij aspekty)” *Ortagasırlık Kazakstandađı Akşa Aynalımu jene Savda*, Türkistan: Turan Baspası. 14-21.

BAYPAKOV, Karl M. - VOYAKİN, Dmitri A. (2007), *Ortagasırlık Kiyalık Şaharı/ Srednevekoy Gorod Kayalık*, Almatı: A. Margulan Atındağı Arkeologiya İnstitutı.

BERNŞTAM, Aleksandr Natanoviç (1940), “Arheologiçeskie rabotı v Semireçye”, *Kratkiye soobşçeniya İnstituta istori i material’noi kultury*, Moskva – Leningrad, 4: 42-48.

BERNŞTAM, Aleksandr Natanoviç (1941), “Pamyatniki stariny Talasskoy doliny”, *Istoriko-arkheologicheskiy oçerk*. Alma-Ata: KazOGIZ.

BERNŞTAM, Aleksandr Natanoviç (1950), *Trudy Semirechenskoy arkheologicheskoy ekspeditsii «Chuyskaya dolina» // MIA. M.-Leningrad: izd-vo AN SSSR.*

BOSWORTH, Clifford Edmund (1997), “Karluk”, *The Encyclopedia of Islam*, Leiden: Brill. vol. 4: 658-659.

BOYLE, John Andrew (1997), “Kayalik”, *The Encyclopedia of Islam*, Leiden: Brill. vol. 4: 808.

BREGEL, Yuri (2003), *A Historical Atlas of Central Asia*, Leiden: Brill.

CEZAR, Mustafa (1977), *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

CHABBİ, Jacqueline (1997), “Khankah” *The Encyclopedia of Islam*, Leiden: Brill. vol. 4: 1025-1026.

ÇEKEN, Muharrem (2010), “Minai tekniği üzerine bir değerlendirme” *XII. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (15-17 Ekim 2008) Bildiriler*. İzmir: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları. 374-379.

ÇEŞMELİ, İbrahim (2007), “Orta Asya Camilerinde Tipoloji ‘7-13. Yüzyıllar’ (Typology of Central Asia Mosques ‘7-13. Centuries’)”, *Sanat Dünyamız* 103: 314-333.

ELEUOV, Madiyar (1999), *Şu-Talas önirlerinin ortagaşırlık kalaları men mekenderi (VI-XIII ğ.)*, tarih ğıl. doktori dissert. Almatı.

ESİN, Emel (1989), “Almalığ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2: 506.

GOLDEN, Peter (2014), *Türk Halkları Tarihine Giriş*. (çev. Osman Karatay), İstanbul: Ötüken Neşriyat.

GRUBE, Ernst J (1976), *Islamic Pottery of the Eight to Fifteenth Century in the Kier Collection*, London: Faber and Faber.

JELEZNYAKOV, Boris A. (2015), “Sobornaya Meçet Kayalıka”, *Kazakistan arheologiyası men etnologiyası: ötkeni, bugüni jane bolaşağı attı “VII. Orazbayev okuları” halıkaralık gılımı-tajiribelik konferenciya materialdarı*. Almatı: Kazak Universiteti, 339-344.

KAMALDİNOV, İlyar R. (2015), “Raskopki usadbı na gorodişe Kayalık v 2014” *Kazakistan arheologiyası men etnologiyası: ötkeni, bugüni jane bolaşağı attı “VII. Orazbayev okuları” halıkaralık gılımı-tajiribelik konferenciya materialdarı*. Almatı: Kazak Universiteti. 344-347.

KARA, Gülnar (2009), *Moğol İstilası Öncesi Yedisu Bölgesi*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

KARA, Gülnar (2018), “Moğol istilası Öncesi Ortaçağ Yedisu Şehirleri”, *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimlerde Akademik Araştırmalar 1*, Gece Kitaplığı. Ankara: 223-248.

KAZAKİSTAN İLİMLER AKADEMİSİ (2013), *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*. (çev. Abdulvahap Kara), İstanbul: Selenge Yayınları.

KAZAKİSTAN KÜLTÜR VE SPOR BAKANLIĞI (2015), *State of Conservation Report, Republic of Kazakhstan*, 2015. Almatı.

KOJEMYAKO, P.N. (1959), *Rannesrednevekovie goroda i poseleniya Çuiskoi dolını*. Frunze: Tipografiya AN Kirg.SSR.

KORJENKOV, Andrey vd. (2003), “Traces of Ancient Earthquakes in Medieval Cities Along the Silk Road, Northern Tien Shan and Dzhungaria”, *Turkish Journal of Earth Sciences* 12: 241-261.

LOMBARD, Maurice (1975), *The Golden Age of Islam.*, New York: Elsevier.

MUSTAFAYEV, Şahin (2014), “Orta Asya’da İpek Yolu Anıtları ve UNESCO’nun İpek Yolu Programı”, *3-6 Ekim 2013 Uluslararası İpek Yolunda Türk Dünyası Ortak Kültür Mirası Konferansı Bildiri Kitabı*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara: 30-39.

NURJANOV, Arnabay (2011), *Srednevekovie goroda Çu-Talasskogo mejdureçya*, (voprosy tipologii, topografii) *Izvestiya NAN RK. Ser. obşestv. nauk. № 3*: 134-138.

OMARBEKOV, Talas (2019), *Akyrtas is an ancient monument of the Turkic World. III. Hocalı Soykırımı ve Türk Dünyası Sempozyumu*, Giresun: Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi. 24-36.

ÖĞEL, Bahaeddin (1984), *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

ÖNEY, Gönül –ÇOBANLI, Zehra (2007), *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

ÖZGÜL, Oktay – CEYLAN, Nezahat (2019), “Göçerlik ve Yerleşiklik arasında bir bileşen: Fergana Vadisi” *Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları. 472-495.

PETROV, Pavel N. (2006), “Mongol'skie monetnye dvory XIII veka i Ordu al-Azam”, *Numizmatika* 11: 19-22.

RUYSBROECKLI WILLEM (2010), *Mengü Hanın Sarayına Yolculuk 1253-1255*. ed. P. Jackson ve D. Morgan, çev. Z. Kılıç, İstanbul: Kitap Yayınevi.

SALMAN, Hüseyin (2001), “Karluklar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 24: 509-510.

SÜMER, Faruk (1984), *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul: Türk Dünyası Vakfı Yayınları.

SÜMER, Faruk (1993), *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

TANMAN, Baha (1997), “Hankah-mimari”, *TDV İslam Ansiklopedisi* 16: 43-46.

TAŞAĞIL, Ahmet (2010), “Talas Savaşı”, *TDV İslam Ansiklopedisi* 39: 501.

ULUDAĞ, Süleyman (1997), “Hankah”, *TDV İslam Ansiklopedisi* 16: 42-43.

VOLİN, Semen (1960), “Svedeniya arabskih istočnikov IX-XVI vv. O doline reki Talas i smejnih rayonah. Novie materialı po drevney i srednevekovoy istorii Kazahstana”. *Trudy İnstituta istorii, arheologii i etnografii AN Kaz-SSR*. Alma-Ata.

VOLİN, Semen – ROMASKEVİC, Aleksandr- YAKUBOVSKİ, Aleksandr (1939), *Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. Tom 1, VII-XV vv. : arabskie i persidskie istoçniki*, Akademiâ Nauk SSSR, Institut vostokovedeniâ ANSSSR i Turkmenskij N-I in-t istorii. Moskva-Leningrad: Nauka.

WATSON, Oliver (2004), *Ceramics from Islamic Lands: a Catalogue of the al-Sabah Collection, Kuwait*. London: Thames and Hudson.

YETKİN, Şerare (1993), “Çini” *TDV İslam Ansiklopedisi* 8: 329-335.

YILMAZ, Anıl (2016), “Arkeolojik Veriler Işığında Yedisu Şehirleri ve Balasagun Üzerine, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 13(4): 54-78.

YILMAZ, Orhan – ERTUĞRUL, Mehmet (2014), “Türkiye’de Yetiştirilen Kimi Tek Tırnaklılara Ait Bazı Morfolojik Özellikler” *ÇOMÜ Ziraat Fakültesi Dergisi* 2: 9-16.

Murat ERTEN

ÖZGEÇAN ASLAN VAK'ASININ İNSAN HAKLARI BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRMESİ VE TARTIŞMALI BİR ÖNERİ: TEDBİREN HAPİS

Yahya ALGÜL

ÇİN'İN KUŞAK VE YOL PROJESİNİN TÜRKİYE ENERJİ SEKTÖRÜNE YANSIMALARI

Zarıfa NAZIRLI

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİNDE ORTADOĞU' DA RUS – İNGİLİZ – OSMANLI ÇATIŞMASI: MUSUL HAREKATI

Erol KILIÇ – Esra SAYIN

INDIVIDUALITY IN ANTIQUE ART

Mehmet KUTLU

KAYALIK: BİR KARLUK YABGU DEVLETİ BAŞKENTİ

Şükrü ÜNAR

ATATÜRK DÖNEMİ'NDE TÜRK ARKEOLOJİSİ

Melike SARAÇAYDIN

KİŞİSEL İMAJ YÖNETİMİ BAĞLAMINDA SOSYAL MEDYANIN KULLANIMI

Murat Kaya

PROTESTAN REFORMUNUN ALMANYA'DA ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ

Yahya ALGÜL

PIERO SRAFFA ON INCOME DISTRIBUTION

Selva ÇELİK

GEORGE ORWELL'İN "HAYVAN ÇİFTLİĞİ" ADLI ESERİNİN SATİRİK ÇERÇEVDE İNCELENMESİ

ANASAY

anasaydergisi@hotmail.com

